

לקט, שכחה ופאה :

ממון, מצווה וייעוד

דן נבון

תמוז תשפ"א

תוכן עניינים

3	תקציר המאמר
4	<u>1</u> פתיחה : מערכת מתנות עניים
6	<u>2</u> מעמד ממוני – ראיות
6	2.1 הפקר לעניים
7	2.2 פטור מתנות עניים מתרומות ומעשרות
10	2.3 פטור לוקח
10	<u>3</u> מצוות מתנות עניים
10	3.1 עשה ולא תעשה
12	3.2 עיתוי מצוות עזיבה
13	3.3 לא לעורבים ולא לעטלפים
13	3.4 עני מוזהר על שלו
14	3.5 זכיית חרש, שוטה וקטן
15	3.6 ספק מתנות עניים
16	3.7 בחזרה למצוות עזיבה
18	<u>4</u> מהות הזיקה הממונית
18	4.1 חלות הקדש על מתנות עניים
19	4.2 שיעבוד למצווה
20	4.3 השוואה לקרבנות
21	4.4 בחזרה למתנות עניים
21	4.5 תלות מתמשכת במצווה
23	4.6 אל תסג גבול עולים
24	<u>5</u> סיכום

תקציר המאמר

החיבור מתמקד בליבון המעמד הממוני של מתנות השדה: לקט, שכחה ופאה לפני שעניים זוכים בהם. ייתכן שלא חל שינוי במעמדם עד לזכיה, ואם חל – ייתכן שמדובר בהפקר וייתכן שמדובר בממון עניים.

מתוך הבנה שמעמדם הממוני מושפע עמוקות מאופי המצוות, הקדשנו פרק לליבון היחס בין מצוות העשה ("יתעזוב") למצוות הלא־תעשה ("לא תכלה" ו"חברותיה"). הקדשנו מספר סעיפים להוכיח מהלכות מתנות עניים שלא מדובר במצווה ממונית, אלא במצווה איסורית רגילה, שההיבטים הממוניים נגזרים מהמצווה.

הפרק האחרון מוקדש לאפיון וזיהוי הזיקה הממונית. לדברינו, קיימת זיקה ממונית אך אינה בעלות ממונית רגילה. הצענו שהבעלות מאופיינת במעין "שיעבוד למצווה", ומאחר שהמצווה ממוקדת בעניים, השיעבוד הוא כלפיהם. אולם, נטינו לכיוון שונה במעט. לשם כך, השתמשנו במודל המתקיים בעולם הקרבנות (ובתחומים נוספים) – "שם בעלים" כללי, ללא זכויות ממוניות. לטענתנו, השדה מיועדת לקיום המצווה, נתינתה לעניים, ומכך – נוצרת זיקה כללית בין השדה לעניים, על אף שאין להם זכויות ממוניות מוגדרות.

לקט, שכחה ופאה: ממון, מצווה וייעוד

כשם שהתורה חייבה אדם לתת מיבולו, לכהן, ללוי ואף לאכול בעצמו בקדושה לפני ה', התורה חייבתו לחלוק את יבולו עם עניים. שלביו השונים של תהליך החלוקה לעניים, מעוררים שאלות בנוגע למעמד הממוני של היבול בשלב זה, שאותן ננסה ללבן במאמר זה. למעשה, בירור המעמד הממוני כרוך בשאלות עקרוניות בנוגע למצוות לקט, שכחה ופאה.

1. פתיחה: מערכת מתנות עניים

מערכת מתנות עניים מסתעפת למספר ענפים: א. מעשר עני: עשירית מהתבואה (הנותרת לאחר נתינת תרומה ומעשר ראשון) ניתנת לעניים בשנים השלישית והשישית למערכת השמיטה. ב. לקט, שכחה ופאה: התורה ציוותה לשייר מהשדה – בקצירת התבואה ואיסופה, כך שהשיריים מיועדים לעניים. מערכת זו מסועפת ממספר לא מבוטל של מצוות, בהתייחס לאופני שיור שונים ולסוגי יבול שונים – לקט, שכחה, פאה, פרט ועוללות.¹ ג. פירות שביעית: לפירות הגדלים בשנת השמיטה קדושה מסוימת, וכל המעוניין יכול לקחת מהם לשימושו האישי.

בין הענפים השונים במערכת זו יש פערים משמעותיים. בעוד מעשר עני ניתן באופן אקטיבי לעניים (וזכות הבעלים לבחור למי לתת – "טובת הנאה לבעלים"), בנוגע למתנות השדה ולשמיטה, הבעלים מצווה להיות פסיבי, להותיר ולהניח את היבול. ובעוד מעשר עני ומתנות השדה מיועדים לעניים בלבד, פירות השמיטה מיועדים הן לעשירים והן לעניים, ואף – הן לאדם והן לבהמה.

הנקודה האחרונה מערערת על הכללת פירות השביעית במערכת מתנות העניים, שהרי הם מיועדים לכל. אכן, נראה שיסוד מצוות השמיטה היא 'שבת הארץ': "וּבְשָׁנָה הַשְּׁבִיעִית שְׁבַת שְׁבַתוֹן יְהִיָּה לְאֶרֶץ שְׁבַת לָהּ שֶׁדָּד לֹא תִזְרַע וְכִרְמָד לֹא תִזְמַר... שְׁנַת שְׁבַתוֹן יְהִיָּה לְאֶרֶץ". ייעוד הפירות לכל, הינו רק תוצאה והסתעפות משבת הארץ, ולא תכליתה המרכזית: "וְהִיָּתָה שְׁבַת הָאֶרֶץ לְכֶם לְאֲכֹלָהּ לָדָּ וּלְעֶבְדָּדָּ וּלְאֲמָתָדָּ וּלְשִׁכְרָדָּ וּלְתוֹשֵׁבָדָּ הַגֵּרִים עִמָּדָּ: וְלִבְהֵמַתָּדָּ וְלַחֲיָה אֲשֶׁר בְּאֶרְצָדָּ תִהְיֶה כָּל תְּבוּאָתָה לְאֲכֹלָהּ".²

¹ לשם הנוחות, נשתמש בהמשך המאמר במילים: לקט, שכחה ופאה, ביחס לקבוצה זו.
² למעשה, התמונה בפרשת משפטים שונה: "וְהַשְּׁבִיעִית תִּשְׁמְטֶנָּה וְנִטְשֶׁתָּהּ וְאָכְלוּ אֲבִינִי עִמָּדָּ", אולם שילוב שתי הפרשיות מחייב לתת עדיפות מעשית לפרשת בהר, ולפרש "ואכלו" (אף) אביוני אביוני עמד, כפי שנקבע

ראיה ברורה לחוסר התועלת המעשית של מצוות השמיטה לפרנסת עניים, עולה מדברי הגמרא (בבלי, חגיגה ג ע"ב): "כך מקובלני מרבן יוחנן בן זכאי ששמע מרבו ורבו מרבו הלכתא למשה מסיני עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית מה טעם הרבה כרכים כבשו עולי מצרים ולא כבשו עולי בבל מפני שקדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבא והניחום כדי שיסמכו עליהן עניים בשביעית". דברי הגמרא מבטאים בצורה ברורה שמצבם של עניים בשנת השמיטה נחות ממצבם בשנת מעשר עני, ולכן חכמים נמנעו מהחלת קדושה על אזורים נוספים, כדי לאפשר פרנסת עניים בשביעית. הנובעים, ככל הנראה, מכך שכאשר פעולות חקלאיות בקרקע בטלות – יש פחות יבול; עדיף מעשר משדה עשיר ביבול, מאשר הפקרת יבול של שדה דל ומצומק.

נקודה נוספת המחדדת הבדל זה, היא משך השימוש. על השימוש במעשר העני, בלקט, שכחה ופאה אין 'תאריך תפוגה', וניתן להשתמש בהם כל זמן שמעוניינים בכך. אדרבא, בנוגע לפאה קבעה המשנה בבירור (פאה א, ד): "כלל אמרו בפאה כל שהוא אוכל... ומכניסו לקיום חייב בפאה". זאת אומרת, שמצוות פאה ממוקדת בפרנסה ארוכת טווח, ולא בסיפוק צרכים מיידיים, בבחינת "הלוא פֶּרֶס לְרַעַב לְחֶמֶד" (ישעיהו נח, ז).

כתמונת ראי לכך, חובה לבער מהבית פירות שביעית, משעה שאינם מצויים כלל בשדה: "אמר קרא ולבהמתך ולחיה אשר בארצך כל זמן שחיה אוכלת מן השדה האכל לבהמה שבבית כלה לחיה אשר בשדה כלה לבהמתך מן הבית" (בבלי, פסחים נב ע"ב). הוראה האחוזת בערך שיוויון כולל, וליתר דיוק – חוסר בעלות כולל, מתוך הכרה בבעלות שמיים – אך מנוגדת בעליל לצורך בפרנסת עניים.

למעשה, נראה שלקט, שכחה ופאה הם העוגן המרכזי של פרנסת עניים, משום שתקפים בכל שנה ושנה, ומאפשרים הזדמנות שווה לכל העניים ללקט כרצונם; זאת בעוד יעד מעשר העני, נתון לבחירת הבעלים, ומעשר זה ניתן רק בחלק מן השנים. מעשר עני הינו תוספת חשובה, ומצוות צדקה מסייעת לתת מענה נקודתי במקרים שונים.

לאחר הקדמה זו, נמשיך לבירור מעמדם הממוני של מתנות עניים לסוגיהם. שאלה זו כרוכה בליבון שאלות עקרוניות, העומדות בבסיס מצוות מתנות עניים.

להלכה בבירור (בבלי, בבא מציעא ל ע"ב): "עד שיהא הפקר לעניים ולעשירים כשמיטה", וכעין זה במקומות נוספים.

חשוב להבחין בהקשר זה בין לפחות שלושה תחומי זמן שונים: **א.** השלב הראשוני – גידול התבואה עד שחלק מוגדר ומסוים מקבל מעמד של מתנות עניים – שם 'פאה' וכדומה.³ **ב.** מזמן ההפרשה עד שמגיעים ליד העני. **ג.** לאחר שהגיעו לייעדם.

לכאורה, לאחר שהגיעו הפירות ליד העני, הרי הם ממונו לכל דבר ועניין, ואין כלל זיקה לבעלים הקודמים. כך מוכח אף לגבי פירות שביעית (בבלי, קידושין נב ע"א), וכל שכן בנוגע לשאר מתנות עניים. מאמר זה יוקדש לליבון מעמדם הממוני של לקט, שכחה ופאה לפני שעניים זכו בהם. הגיוני שיהיה פער בנקודה זו בין מעמדם לפני ההפרשה ולאחריה, ויש לשים לב לכך במהלך ליבון המקורות.

נראה שקיימות שלוש אפשרויות בסיסיות לגבי מעמד המתנות: **א.** נותרו ברשות הבעלים; **ב.** הפקר – יצאו מרשות הבעלים ולא נכנסו לרשות עניים; **ג.** עברו לרשות כלל העניים. למעשה, השאלות מורכבות משני שלבים: **א. האם חל שינוי ממוני לפני נתינה, או שהמתנות נותרו ברשות הבעלים, עד לזכיית עניים בהם? ב. אם חל שינוי, מה אופיו: זכיה קבוצתית או הפקר?**

בנקודה זו עלינו לציין, שעצם קיומה של רשות ממונית של העניים כקבוצה, עולה מדברי הגמרא (בבלי, קידושין כז ע"א): "איבעיא להו שדה לאחד ומטלטלין לאחר מהו? תא שמע: "עישור שאני עתיד למוד נתון לעקיבא בן יוסף כדי שיזכה בו לעניים ומקומו מושכר לו"... שאני רבי עקיבא **דיד עניים הוה**". ומסביר הרשב"א על אתר: "ושאני רבי עקיבא דיד עניים הוא. כלומר **גזבר הקדש** הוה וידו כידם". בסוגיה זו מדובר על מעשר עני, ולא ניתן להוכיח לכאן או לכאן לגבי מעמד לקט, שכחה ופאה; אבל עצם קיומה של הרשות הממונית של כלל העניים, עולה בבירור מסוגיה זו וסוגיות נוספות.⁴

נדלה בתמצית ראיות ללבן שאלות אלו מתחומים שונים.

2. מעמד ממוני – ראיות

2.1 הפקר לעניים

³ לשם הפשטות, נשתמש להבא בביטוי 'הפרשה' – על הטייתו השונות - על אף שאינו מדויק, משום שמתנות עניים רבות מופרשות מאליהן.
⁴ ראה בבלי, בבא קמא לו ע"ב: "כבר זכו ביה עניים ואף על גב דליכא עניים הכא אנן יד עניים אנן".

המשנה (פאה ו, א) מביא מחלוקת תנאים האם הפקר המוגבל רק לעניים הינו אפשר, אם לא: "בית שמאי אומרים: הבקר לעניים הבקר, ובית הלל אומרים: אינו הבקר עד שיבקר אף לעשירים כשמיטה".

הירושלמי על אתר, מוסיף ומבאר זאת: "רבי חייא בשם רבי יוחנן: טעמייהו דבית שמאי "לעני ולגר", מה תלמוד לומר "תעזוב אותם"? יש לך עזיבה אחרת כזו – מה זו לעניים ולא לעשירים, אף מה שנאמר במקום אחר לעניים ולא לעשירים. אמר רבי שמעון בן לקיש טעמייהו דבית הלל: "תשמטנה", מה תלמוד לומר "ונטשתה"? יש לך נטישה אחרת שהיא כזו. מה זו בין לעניים בין לעשירים, אף מה שנאמר במקום אחר בין לעניים בין לעשירים...".

לפי בית הלל, פטור התבואה מתרומות ומעשרות כרוך בהפקר הדומה לנעשה בשביעית – הפקר הן לעשירים והן לעניים. ולפי בית שמאי, רק תבואה הדומה למתנות עניים, פטורה מתרומות ומעשרות.

מחלוקת התנאים עשויה להיות נעוצה באפיקים שונים. אחד מהם עשוי להיות מעמד מתנות עניים בשלב שבו המתנות עומדות לזכיית העניים. ברור שלפי בית שמאי המעמד הממוני של מתנות העניים לאחר הפרשתם, הינו – הפקר לעניים. לפי בית הלל, ייתכנו שתי האפשרויות הקוטביות: הבעלות הממונית נותרה של בעל השדה, או שכלל העניים כבר זכו במתנות. אם כן, זה פשר מחלוקתם: לפי בית שמאי מדובר בהפקר לעניים וניתן להרחיבו למקומות נוספים, ולפי בית הלל אין כל קשר להפקר ולא ניתן ללמוד להפקר רגיל.

2.2 פטור מתנות עניים מתרומות ומעשרות

המשנה (חלה א, ג) קובעת שמתנות השדה פטורות מתרומות ומעשרות: "אלו חייבין בחלה ופטורים מן המעשרות הלקט והשכחה והפאה וההפקר".

בירושלמי (תרומות א, ג) מוסבר שמתנות עניים פטורים מדין הפקר: "רבי יוחנן בשם רבי ינאי זה אחד משלשה מקריות מחוורין בתורה: "ובא הלוי כי אין לו חלק ונחלה עמך" – ממה שיש לך ואין לו את חייב ליתן לו, יצא הבקר שידך וידו שוין בו. היא לקט היא שכחה היא פיאה היא הפקר".

מדברי הירושלמי עולה שיש מכנה משותף להפקר ולמתנות השדה "שידך וידו שוין בו", ומחמת זאת שניהם פטורים מתרומות ומעשרות. המשפט – "היא לקט היא שכחה היא פיאה היא הפקר" – עשוי ללמד שלכל מתנות השדה מעמד ממוני של הפקר. אך ניתן לפרש שלכל קבוצה זו מכנה משותף, הפוטר אותם מתרומות ומעשרות.

בנקודה זו נחלקו הראשונים (על הגמרא בבא קמא כח ע"א). הגמרא אומרת: "מאי זה וזה פאה? לפיכך מן המעשר". הראשונים ציינו מהו יסוד הפטור מן המעשר. רש"י כתב בפשטות שפאה הינה הפקר, ולכן פטורה: "לפטור מן המעשר - דאף פאה הנשארת הפקר חשיבא ואף על גב דנקט לה איהו פטורה ממעשר".

אולם תוספות חלקו וטענו שפאה אינה הפקר: "ופאה דמיפטרא מן המעשר לא מטעם הפקר. דהא נתן במסכת פאה: בית שמאי אומרים: הפקר לעניים הפקר ובית הלל אומרים: אין הפקר עד שיפקיר אף לעשירים כשמיטה". לשיטתם, לא ייתכן שפאה הינה הפקר, משום שלפי בית הלל, אין הפקר רק לעניים; פטור פאה נובע, לדבריהם, מכך ש"יש לו חלק ונחלה עמך שאם הוא לוי עני נוטל פאה". ניתן להבין שלפי דבריהם, המוקד הוא התוצאה – שבפועל הלוי יכול לזכות בפאה. אך ייתכן שמדובר בכיוון שונה לחלוטין.

תוספות מצטטים את הספרי (דברים ראה, קט) לפטור מתנות עניים מתרומות ומעשרות: "יכול אף לקט שכחה ופיאה יהו חייבים במעשר תלמוד לומר "ובא הלוי כי אין לו חלק ונחלה עמך והגר והיתום" – דברים שאין לו בהם חלק ונחלה עמך אתה נותן לו יצאו אלו שיש לו בהם חלק ונחלה".

על פניו דברי הספרי דומים לירושלמי, שהרי שניהם מתבססים על אותו פסוק. אך ישנם שני הבדלים חשובים: א. בניגוד לירושלמי הכורך את לקט, שכחה ופאה והפקר ביחד, הספרי אינו מזכיר כלל הפקר. לפי הספרי, לא נראה שיש קשר בין פטורם מתרומות ומעשרות, לפטור הפקר ממעשר. ב. בעוד הקריטריון של הירושלמי הוא השיוויון – "שידך וידו שוין בו", בספרי נדרשת זיקה חיובית של הכהנים והלוויים "אלו שיש לו בהם חלק ונחלה". הקריטריון של שיוויון כולל גם הפקר, המקיים מצב שכולם שווים בזיקתם (הקלושה) לתבואה, ואילו הקריטריון של "חלק ונחלה" אינו כולל הפקר, משום שנדרש זיקה חיובית לממון.

אם כן, בפשטות, נראה שבעוד לפי הירושלמי (וכן לפירוש רש"י בבבלי) לקט, שכחה ופאה הינם הפקר, לפי הספרי ותוספות קיימת זיקה חיובית, המתפרשת בפשטות כבעלות קבוצתית.

אחת השאלות הנודעות בסוגית פטור מתנות עניים מתרומות ומעשרות היא מאימתי חל הפטור: האם משעת ההפרשה, או משעת הזכייה? המשנה למלך (תרומות ב, ט) הציף שאלה זו: "ויש להסתפק בהא דקיימא לן דפאה פטורה מן המעשר אם פטור זה הוא משעה שהפריש או דילמא לאחר שזכו בה העניים". שאלה זו באה לידי ביטוי למעשה, אם עשיר זכה בפאה שלא כדין: אם הפטור חל כבר, הרי התבואה פטורה, אך אם הפטור חל רק בזכיית עני, במקרה זה לא קיים פטור.

שאלה זו עשויה לסייע בחידוד יסוד הפטור ובבחינת דקויות שונות בנוגע אליו.⁵ אולם, לנידון דידן, די לנו באבחנה קצרה בנוגע לכך. אם חל שינוי ממוני בשעת ההפרשה – בין אם מוגדרים כהפקר, ובין אם מוגדרים כממון קבוצתי – יש יותר מקום לומר שהפטור חל משעה ראשונה, שבה מתקיים שיתוף ממוני בין כלל העניים והלוויים בכללם. אולם, אם לא חל שינוי ממוני, ומתנות השדה עדיין בבעלותו של בעל השדה, יש מקום לומר שהפטור קשור לאופן הזכיה ממנו, לכשיזכה, ולכן לא תקף לפני כן. אם הפטור כרוך בשעת הזכיה, נראה שהזכיה היא באופן שקיים בו פוטנציאל של שיתוף הלוויים, שהרי יכלו לזכות כמותו.

המשנה למלך הוכיח שהפטור חל משעת הזכיה מסוגיה נוספת (בבלי, גיטין מז ע"א): "הלקט והשכחה והפאה של עובד כוכבים חייבין במעשר אלא אם כן הפקיר. היכי דמי... לעולם דישראל וליקטינהו עובד כוכבים ודקא אמרת הא מפקרי וקיימי, נהי דמפקרי אדעתא דישראל אדעתא דעובד כוכבים מי מפקרי?!"

הגמרא מכריעה שבמקרה שהיבול מגיע בטעות לנכרי, התבואה חייבת בתרומות ומעשרות. מעבר לביאור דברי הגמרא, ברור מסוגיה זו שאין פטור מקיף וכולל על היבול משעת ההפרשה. עובדה המסייעת להבנה שהתבואה נותרה ברשות הבעלים. אמנם, הריטב"א על אתר פירש שמדובר דווקא במקרה שאין עניי ישראל באזור זה, כך שאין חובת הפרשת פאה, וכתוצאה מכך – גם אין פטור מתרומות ומעשרות:

איכא דפריש לה כפשטה ואפילו במקום שיש עניים... ואינו מחוור דכיון דאיהו אפקריה ואיכא עניים בעיר מסתמא הוי הפקר ופטור מן המעשר, אבל הכא במאי עסקינן כגון שאין שם עניים והוא מקום שאין ראויים לבא שם עניים וכיון שכן אין להם דין הפקר דהא איהו אפשר למזכי בהו דהתורה אמרה "לעניים ולא לעורבים ולא לעטלפים" והיינו דקאמר דאדעתא דגויים לא אפקרינהו כיון שלא היו שם עניי ישראל ולא ראויים לבא שם.

⁵ יעויין בהרחבה במאמרו של ידידי הרב אברהם סתיו, "פטור מתנות עניים מתרומות ומעשרות", אסיף ו, עמודים 970-995.

אם כן, לשיטת המשנה למלך, על פי פשטות הגמרא, הפטור חל בשעת הזכיה, בעוד לפי הריטב"א חל בשעת ההפרשה. לשון הגמרא והריטב"א אף תומכת בזיהוי המעמד הממוני עצמו, ולא רק מועד השינוי. מדבריהם עולה בפשטות, שמדובר בהפקר.⁶

2.3 פטור לוקח

אחד הפטורים בנוגע לחיוב דאורייתא בתרומות ומעשרות, הינו פטור לוקח, כפי שמביאה הגמרא (בבלי, בבא מציעא פח ע"ב): "עשר תעשר ואכלת" – ולא מוכר. "תבואת זרעך" – ולא לוקח". וכפי שפסק הרמב"ם (מעשר ב, א-ב): "אינו חייב להפריש מן התורה אלא הגומר פירותיו לאוכלן לעצמו אבל הגומר למכרן פטור מן התורה וחייב מדבריהם שנאמר "עשר תעשר וגו' ואכלת" אינו חייב אלא הגומר תבואתו לאוכלה. וכן הלוקח פטור מן התורה שנאמר "תבואת זרעך", וחייב מדבריהם...".

לאור הלכה זו, מקשה הר"ש (פאה א, ו), מדוע נדרש פטור ייחודי לפאה, הרי העניים זוכים בלקט, בשכחה ובפאה מבעלות אדם אחר, ומשיב: "ופאה נמי דפטרינן בספרי מהאי קרא ד"ובא הלוי", אי לאו האי קרא הוה מחייבנן להו לעניים דכיון דזכי להו רחמנא בהאי שדה תבואת זרעך קרינא ביה". הר"ש קובע בנחרצות שהפאה היא חלק העניים, עוד לפני שזכו בה עניים מסוימים. בשלהי המאמר, נדון במשמעויות נוספות שעולות מתוך דבריו.

עד כה עסקנו בראיות לכאן ולכאן. אולם נראה שכדי להיכנס לעובי הקורה עלינו לבחון את המצוות העומדות בבסיס מתנות עניים, ואת הזיקה בין הפן הממוני למצוות אלו. אחרי ליבון עקרונות אלו, נציע פתרון שינסה להלום את התמונה המורכבת שראינו.

3. מצוות מתנות עניים

3.1 עשה ולא תעשה

⁶ אם כי ניתן לדחוק בלשונם, ולראות את ההפקר כמאפיין מעשי של התבואה - שעומדת לזכיה לכל. בנוסף, יש לציין שגם לגבי הפקר קיימת שאלה דומה: האם התבואה יצאה מרשות המפקיר, או שנותרה ברשותו אך עומדת לזכיה לכל המעוניין בכך (עיין בדעת רבי יוסי בבבלי, נדרים מג ע"א).

בנוגע לחלק מרכזי ממתנות השדה התורה משתמשת הן בלשון חיובית (מצוות עשה) והן בלשון שלילית (לא תעשה). בפרשת קדושים נאמר: "וּבְקִצְרְכֶם אֶת קִצִּיר אֲרֻצְכֶם לֹא תִכְלֶה פֶּאֶת שְׂדֵךְ לְקַצֹּר וְלִקְטוּ קִצִּירְךָ לֹא תִלְקֹט: וְכִרְמֶךָ לֹא תַעֲוִלל וּפְרִט כִּרְמֶךָ לֹא תִלְקֹט לְעֵנִי וְלִגֵּר תַּעֲזֹב אֹתָם אֲנִי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם" (ויקרא יט, ט-י).

ושוב בפרשת אמור: "וּבְקִצְרְכֶם אֶת קִצִּיר אֲרֻצְכֶם לֹא תִכְלֶה פֶּאֶת שְׂדֵךְ בְּקִצְרְךָ וְלִקְטוּ קִצִּירְךָ לֹא תִלְקֹט לְעֵנִי וְלִגֵּר תַּעֲזֹב אֹתָם אֲנִי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם" (ויקרא כג, כב).

היחס בין הלאו לעשה עשוי ללמד אותנו על מהותן של מצוות אלו, וכתוצאה מכך על מעמדן הממוני. אם רואים את הלאו כמרכיב היסודי – ייתכן מאוד שקיימת זיקה ממונית תשתיתית בין העניים לשדה, כדברי הר"ש שראינו: "דזכי להו רחמנא בהאי שדה". התורה אוסרת לפגוע בחלק העניים הקנוי להם מראש.

אולם מצוות העשה עשויה ללמד שכל זיקתם של עניים לשדה ולפאה, נובעת מהמצווה, ושמה אף מפעילותו של האדם, בעלי השדה. ללא 'עזיבתם' את הפאה, אין לעניים מאומה. לחידוד השאלה נביא את לשונו של הרב משה פיינשטיין שהציג חקירה זו (שו"ת "אגרות משה" יורה דעה א, קנ, ענף ג): "והנה בלקט שכחה ופאה יש להסתפק אם זה שאסור ללוקחם לעצמו הוא גם כן משום דהוא ממון עניים והוא זה גזל עניים... או שהאיסור עליו הוא קודם שהם ממון עניים, דמתחלה אסרה תורה עליו לכלות פאת שדהו וללקט הלקט ולשוב לקחת השכחה ומאחר שאסור לו לקחתם זכתה תורה אותם לעניים ונעשו ממון עניים אחר שנאסר לו לקחתם והוא האיסור קודם".

לדברי ה"אגרות משה", לשאלת היחס בין ממון למצווה, אין השפעה על המעמד הממוני. ההגדרה כ'ממון עניים' תקפה בין אם התורה הגדירה שיוך ממוני בצורה ישירה, ובין אם הוא תוצאה של המצווה.

יש לשים לב שיש כאן שני נושאים: א. מהו יסוד החיוב: האם התורה הטילה מצווה על בעל השדה לעזוב מרכושו לעניים, ובכך לשתף או ברכושו? או שמא התורה הקנתה לעניים חלק בשדה ובתבואה? חיוב הפרשת פאה הינו מימוש של שותפותם הממונית של העניים! ב. מהם אופי ועוצמת הזיקה הממונית של העניים: האם קיימת שותפות ממונית גמורה; אין כלל זיקה ממונית; או שמדובר בזיקה ממונית חלשה?

לעניות דעתי, נראה שיש קשר משמעותי בין השאלות. אם יסוד החיוב בשותפות ממונית, הרי שמדובר בזיקה ממונית משמעותית ביותר, כעין שותפות רגילה. אך אם יסוד החיוב במצווה, מסתבר שהזיקה הממונית תהיה חלשה יותר, כפי שיבואר להלן.

3.2 עיתוי מצוות עזיבה

אחת השאלות המרכזיות שעשויות להפריד בין האפשרויות היא שאלת עיתוי מצוות העשה. אם מצוות העשה קיימת מתחילה, הרי שהיא יסוד החיוב והלאו מוסיף אזהרה על אייקיומה. אך ייתכן שמצוות העשה מופנית אך ורק כלפי מי שכבר עבר על הלאו; כך שהלאו הוא יסוד החיוב, והעשה מצווה לתקן את מעשיו, במקרה שנהג שלא כדין.

נראה זאת בסוגיית הגמרא. התנאים נחלקו האם קרבן עולה מכפר על איקיום מתנות עניים (בבלי, יומא לו ע"א-ע"ב): "ומתודה... ועל עולה עון לקט שכחה ופאה ומעשר עני, דברי רבי יוסי הגלילי. רבי עקיבא אומר: אין עולה באה אלא על עשה, ועל לא תעשה שניתק לעשה. במאי קא מיפלגי?".

אביי מבאר שנחלקו האם "לא תכלה" הוא לאו הניתק לעשה. שאלה זו תלויה בעיתויה של מצוות עזיבה: "אביי אמר... והכא ב"תעזב" קא מיפלגי. דרבי עקיבא סבר: "תעזב" - מעיקרא משמע, ורבי יוסי הגלילי סבר: השתא משמע".

לדבריו, נחלקו התנאים האם מצוות עזיבה מוטלת מראש על האדם, ומהווה מצוות עשה החופפת ללאו ד"לא תכלה". או שמא, מלכתחילה אין מצוות עשה כלל, שהרי מדובר בציווי פסיבי. מצוות העשה תקפה רק כאשר אדם עבר על הלאו, ומאפשרת לו לתקן את עונו. ובמצב זה, האיסור הוקלש, ומוגדר כ"לאו הניתק לעשה".

כאמור, ממחלוקתם משתקפת שאלה עקרונית בנוגע למתנות עניים: אם אין מצוות עשה מלכתחילה, הרי שאין קיום חיובי בהותרת הפאה. אדם נמנע ממעבר על איסור 'לא תכלה' גרידא. מסתבר שנקודת המוצא היא שחלק מהשדה כלל לא שלו, ולכן אסור לו לנגוס בחלק של אחרים.

בניגוד לכך, אם קיימת מצוות עשה מלכתחילה, הרי שכל תהליך מתנות עניים הוא קיום חיובי של הבעלים. למרות שאופן הפעולה הוא פסיבי, הבעלים הוא הנותן לעניים. מסתבר שמהות מצוות עזיבה היא וויתור על חלק משדהו. הימנעות מקצירת כל שדהו אינה נובעת מכך שחלק מהשדה מלכתחילה אינה של הבעלים, אלא שהתורה דורשת ממנו לוותר על חלק משדהו לטובת אחרים.⁷

⁷ אמנם, יכול בעל דין לטעון שמצוות העשה היא לאשרר את המצב המשפטי שקבעה התורה. מודל דומה, שבו על האדם להשתתף במעשי הגבוה, עולה מדעת התנאים הסבורים, שעל אף שבכור קדוש מרחם, מצווה להקדישו: "מנין לנולד בכור בעדרו שמצוה להקדישו שנאמר הזכר תקדיש" (בבלי, ערכין כט ע"א).

הגמרא מכריעה, בפשטות, כמו דעת רבי יוסי הגלילי, ש"לא תכלה" הינו לאו הניתק לעשה (בבלי, מכות טז ע"ב): "והא איכא פאה, דרחמנא אמר: לא תכלה פאת... לעני ולגר תעזוב אותם.. דמשכחת לה בקיימו ולא קיימו ביטלו ולא ביטלו, דתנן: מצות פאה להפריש מן הקמה, לא הפריש מן הקמה - מפריש מן העומרין, לא הפריש מן העומרין - מפריש מן הכרי עד שלא מירח, מירחו - מעשר ונותן לו!".

הדיון על "קיימו ולא קיימו" ו"ביטלו ולא ביטלו" שייך רק בלאו הניתק לעשה. כמו כן, חיוב ההפרשה גם מהעומרין ומהכרי הוא משום שהלאו ניתק לעשה. וכן פסק הרמב"ם ביחס לכל מתנות העניים (מתנות עניים א, ה; וכן בספר המצוות, לא תעשה ריד): "הא למדת שכולן מצות לא תעשה הניתק לעשה הן".

אמנם, קיימות מספר קושיות משמעותיות על ההבנה שיסוד חיוב מתנות עניים בשותפות ממונית, ואף בעצם קיומה של שותפות ממונית משמעותית. ובכך נעסוק בסעיפים הבאים.

3.3 לא לעורבים ולא לעטלפים

הגמרא (בבלי, חולין קלד ע"ב) קובעת שקיומם של מתנות העניים מותנה בכך שעניים ייהנו מהן: "לוי זרע בכישר ולא הוו עניים למשקל לקט אתא לקמיה דרב ששת אמר ליה: "לעני ולגר תעזוב אותם" – ולא לעורבים ולא לעטלפים".

הלכה זו – שהזכרה אף לעיל בדברי הריטב"א – מפתיעה ומחודשת, אך ניתן להסבירה ולהבינה. אולם אם קיימת זיקה ממונית גמורה מתחילה והעניים הינם מעין שותפים בשדה, לא ניתן להבינה כלל: כיצד הלכה מסוימת לגבי מצוות עזיבה יכולה לבטלה? הרי חלק העניים שייך להם, ולא ניתן לגזול מהם! ואף אם העניים אינם כאן כדי לקבל את חלקם, הרי מוטל על בעל השדה לשמור את חלקם עד שיפגוש בעניים, כדין השבת אבידה (בבלי, בבא מציעא כח ע"א)!

3.4 עני מוזהר על שלו

ראיה נוספת לכך שחיוב מתנות השדה אינו נובע מחובה ממונית, עולה מהלכה מיוחדת בנוגע לשאלת חיוב עניים במתנות עניים. הגמרא (בבלי, חולין קלא "ב) קובעת שעני מחויב לתת מתנות עניים, כשאר אדם מישראל: "ואפילו עני שבישראל מוציאין אותו מידו דכתיב: "ולקט קצירך לא תלקט לעני ולגר תעזוב

אותם" – להזהיר עני על שלו". זאת בשונה ממתנות כהונה, שאותן כהן פטור מלתת: "ושאר מתנות כהונה כגון הזרוע והלחיים והקבה אין מוציאין אותן לא מכהן לכהן ולא מלוי ללוי".

אם מדובר בזכות ממונית גמורה הטמונה בחפץ, נראה שלא ניתן לחייב עני לתת לעניים אחרים, כשם שכהן פטור. הרי הוא בעצמו זוכה בחלק בעניים הטמון בשדהו ובתבואתו! לכן נראה ששורש החיוב במצווה ולא בממון.

3.5 זכיית חרש, שוטה וקטן

מהשוואת סוגיה העוסקת בזכיית חרש, שוטה וקטן במתנות כהונה, ואחרת העוסקת בזכייתם במתנות עניים, עולה פער משמעותי בין התחומים.⁸

הגמרא (בבלי, יבמות צט ע"ב) קובעת שחרש, שוטה וקטן עשויים לזכות בתרומה: "תנו רבנן: עשרה אין חולקין להם תרומה בבית הגרנות ואלו הן חרש שוטה וקטן... וכולן משגריין להם לבתיהם". בעל "קצות החושן" (רמג, ד) התקשה מדוע חרש, שוטה וקטן יכולים לזכות במתנות כהונה, והרי אינם יכולים לזכות בממון?! וביאר: "ולכן נראה לעניות דעתי בטעמא דהך מלתא דחרש, שוטה וקטן יש להם זכיה במתנות כהונה, היינו משום דממון כהנים [הם] וכבר זכתה בהם התורה לכהנים, אם כן אפילו כהן קטן נמי, כמו בירושה דאית להו, וכי קא זכו מדידהו קא זכו". לדבריו, במתנות כהונה קיימת זיקה ממונית עוד לפני שהמתנות ניתנות לכהנים.

אולם, התמונה בנוגע למתנות עניים שונה. הגמרא (בבלי, בבא מציעא יב ע"א) קובעת שחרש, שוטה וקטן לא יכולים לזכות במתנות עניים. בעל "קצות החושן" (שם) מבאר את ההבדל בין התחומים:

לעני ולגר תעזוב אותם ואם כן אינו אלא עזיבה שיזכו בו בעצמם, ומשום הכי כל שאין לו יד לזכות לא זכה, אבל במתנות כהנים דלא כתיב בהו עזיבה הוי ליה ממון כהנים ממש ומשום הכי שוטה נמי זוכה בדבר שיש לו, ומתנות כהונה כעין שכירות לכהנים חלף עבודה.

⁸ הקדשנו יריעה נפרדת לעיון ביחס בין מתנות עניים למתנות כהונה. עיין במאמרי "בין מתנות עניים

בנוגע למתנות כהונה ולוויה, התורה חוזרת וקובעת: "כל תרומת הקדשים אשר ירימו בני ישראל לה' נתתי לך ולבניך ולבנותיך אתך לחק עולם... ויאמר ה' אל אהרן בארצם לא תנחל וחק לא יהיה לך בתוכם אני חלקך ונחלתך בתוך בני ישראל: ולבני לוי הנה נתתי כל מעשר בישראל לנחלה חלק עבדתם" (במדבר יח, יט-כא). מתנות אלו הוקנו מראש לכהנים וללויים, וכדברי בעל "קצות החושן" – כשכר על עבודתם. אך במתנות עניים המצב שונה לחלוטין, הבעלים מצווה להותיר לעניים, אך לא נאמר שהקדוש ברוך הוא הקנה להם חלק זה.

3.6 ספק מתנות עניים

הבחנתו של בעל "קצות החושן" משתקפת בפער הלכתי נוסף, העולה מדברי הגמרא וחלק מן הראשונים: האם קיים חיוב מתנות כהונה ומתנות עניים במצבי ספק?

הגמרא (בבלי, חולין קלד ע"א) דנה בחיוב מתנות עניים ומתנות כהונה במצבי ספק. לגבי מתנות כהונה, ברור שספקן לקולא: "ספק איסורא לחומרא ספק ממונא לקולא דאמר רב חסדא וכן תני רבי חייא שמונה ספקות נאמרו בגר ארבע לחיוב וארבע לפטור... ראשית הגז והמתנות ופדיון הבן ופדיון פטר חמור לפטור". רבים מגדולי האחרונים הסבירו ששורש המצווה בשיוך וייעוד ממוני לשבט הכהונה, כך שהרובד הממוני הוא הגורם הבסיסי.⁹

אולם, בנוגע למתנות עניים, מביאה הגמרא: "רבי מאיר אומר הכל לעניים שספק לקט לקט... דאמר ר"ש בן לקיש: מאי דכתיב "עני ורש הצדיקו", מאי "הצדיקו"? אילימא בדינים, והא כתיב: "ודל לא תהדר בריבו" אלא צדק משלך ותן לו". התורה קבעה שיש להחמיר במצבי ספק בנוגע למתנות עניים, בשונה מהכלל הרגיל שספק ממון לקולא, המתבטא בדינם של מתנות כהונה במצבי ספק.

לאור דברים אלו, הסיקו חלק מן הראשונים שבעוד במתנות כהונה אין חובה לתת בספק, במתנות עניים יש. וכפי שכתב המאירי: "אף על פי שלענין מתנות אמרו שהמוציא מחברו עליו הראיה לענין מתנות

⁹ קונטרס הספיקות כלל א, אות ו; הפלאה כתובות טו; ; שערי יושר, שער ה, פרקים א, ו-ז; ברכת שמואל בבא בתרא, סימן טז אות ב.

למעשה, טענה זו שנויה במחלוקת בין הפוסקים. עיקרון דומה הובא בשו"ת בית יצחק (ח"ב יו"ד, קכ"ט ד), ובשו"ת בניין ציון לבעל הערוך לנר (החדשות, סימן קי"ז). מאידך, בשו"ת דגל ראובן (ח"א כ"ו, ד) דחה סברה זו בנוגע להליכה בממון אחר הרוב, וכן האור שמח (שו"ת רבינו מאיר שמחה ח"ב ב') כתב שלא אומרים ספק ספיקא בממון, למרות ששורשו באיסור.

עניים אינו כן". הרמב"ן והרשב"א יישמו עיקרון זה בסוגיה אחרת (בבלי, נדרים ו ע"ב) בנוגע לבעיא דלא איפשטא בנושא "יד לפאה", וכך כתב הרשב"א: "וסלקי הני כלהו בתיקו והלכך גבי קדושין **ופאה** וצדקה **דאיסורא דאורייתא אזלינן לחומרא**". וכנראה, כוונתו שלא מדובר בתחום ממוני, אלא בתחום מצוותי שעליו נאמר: "צדק משלך ותן לו". להבנתנו, לימוד מפסוק זה אינו דין מיוחד המנותק מאופי המערכת, אלא שיקוף של אופי המערכת בכללותה – מצוות העזיבה לעניים עומדת במוקד, וההיבטים הממוניים נגזרים ממנה.

אולם, לא ברור שמסקנה זו הכרחית מהסוגיה במסכת חולין, ונראה שיש פער בנקודה זו בין שלבים שונים בגמרא. בהמשך, מבחינה הגמרא בין חיוב מתנות כהונה בספק וחיוב מתנות עניים בספק על בסיס "חזקת חיוב": "אמר רבא הכא פרה בחזקת פטורה קיימא קמה בחזקת חיובא קיימא". הגיוני לפרש הבחנה זו כהבחנה פנימית בדיני ממונות, ואם כך – גם מתנות עניים משתייכים למערכת דיני ממונות, לפחות לעניין ספקות. וכך טען הר"ן (על הסוגיה בנדרים ו ע"ב) בנחרצות: "ותמהני עליהן שהרי סוגיא מפורשת היא בסוף פרק הזרוע והלחיים שספק ממון עניים הרי הוא ספק ממון דאזלינן ביה לקולא לנתבע... אלא ודאי **ספיקא דממון עניים לא מקרי ספיקא דאיסורא אלא ספיקא דממונא ולקולא** ולפיכך איני מתחוויר בדבריהם ז"ל בזה".

הרב משה פיינשטיין (אגרות משה יו"ד, א קנ) הסביר שהרשב"א והר"ן נחלקו האם שורש מתנות עניים בממון או במצווה: "ובזה נראה שהוי מחלוקת הרמב"ן והרשב"א והר"ן. דהרמב"ן והרשב"א סוברים כצד הב' דבפאה **האיסור קדם לדין הממון** שהאיסור עשה שיהיה ממון עניים ולכן הוא ספק דאיסורא שהוא לחומרא. והר"ן סובר כצד הא' דגם בפאה הוי דין הממון קודם **שמחמת שהוא ממון עניים נאסר בהלאוין** ולכן הוא ספק כמו בספק מתנות כהונה שהוא לקולא".

אולם, לאור הראיות הרבות שראינו, יש מקום לומר שגם לר"ן שורש החיוב במצווה, והממון הוא נגזרת. אך מאחר שבשורה התחתונה יש חיוב ממוני שמופנה כלפי העניים, הולכים אחר כללי החיוב בספק ממון.

3.7 בחזרה למצוות עזיבה

ראינו, שלפי רבי יוסי הגלילי איסור "לא תכלה" הינו לאו הניתק לעשה. עובדה המצביעה לכאורה לפי הסברנו, על כך שישוד החיוב בלאו, כך שקיימת מראש זיקה ממונית לעניים ומעין שותפות בשדה. מאידך

גיסא, הבאנו ארבע ראיות לכך ששורש החיוב במצווה ולא בממון; ראיות אלו אף תומכות בהקלשת הזיקה הממונית בטרם ההפרשה.

נחזור ונעיין בסוגיה. נראה שיש בסיס משמעותי לטענה שגם לפי רבי יוסי הגלילי קיים עשה ד"תעזוב" גם מלכתחילה, בנוסף להיותו לאו הניתק לעשה המחייב תיקון לאחר שעברו על הלאו. הגמרא (בבלי, תמורה ו ע"א) עוסקת בשאלה האם "אי עביד מהני" – כאשר אדם עובר על לאו, האם הצליח במשימתו השלילית. לדוגמא, בנוגע לפאה, אם אדם כילה את השדה, האם הצליח לבטל את מצוות הפאה, או שהמצווה תקפה גם עתה. הגמרא מקשה על אביי הסובר שלא מהני, מפאה – שם "אף מפריש מן העיסה". אביי משיב: "שאני התם, דאמר קרא תעזוב תעזוב יתירא". מריבוי הופעת ציווי העזיבה, לומדים שקיים חיוב מתמשך. לפי זה, ייתכן שקיימת מצוות עזיבה מראש בנוסף, בנוסף לתיקון הלאו לאחר מעשה.

למעשה, אף רבא, החולק עליו בנוגע ל"אי עביד מהני", מכיר בחיוב המתמשך בפאה. בגמרא (בבלי, בבא קמא צד ע"א), מגן רבא על דעת רבי ישמעאל ששינוי במקומו עומד, מחובת הפרשת פאה אפילו מן העיסה: "ועד כאן לא קאמר רבי ישמעאל התם אלא לענין פאה, משום דכתיב **תעזוב יתירא**".

וכך עולה אף מפתחת הרמב"ם להלכות מתנות עניים, שמציג צמדי מצוות, עשה ולא תעשה, והעשה קודם ללאו:

(א) להניח פאה. (ב) שלא יכלה אותה.

(ג) להניח לקט. (ד) שלא ילקט הלקט.

(ה) לעזוב עוללות הכרם. (ו) שלא יעולל הכרם.

(ז) לעזוב פרט הכרם. (ח) שלא ילקט פרט הכרם.

(ט) להניח שכחה. (י) שלא ישוב לקחת השכחה.¹⁰

¹⁰ עדיין צריך עיון מדוע בהלכות עצמם (רמב"ם, מתנות עניים א, א) כאשר ביאר את חובת הותרת הפאה, התייחס רק לאיסור ולא למצווה: "הקוצר את שדהו לא יקצור את כל השדה כולה אלא יניח מעט קמה לעניים בסוף השדה שנאמר לא תכלה פאת שדך בקצרך... וזה שמניח הוא הנקרא פאה". אכן, הרב חיים

וכך עולה גם מדברי ספר החינוך (עשה, רטז): "ועובר עליה ולא הניח פאה בארץ... ביטל עשה זה".

אם כן, נסיק שקיימת מצווה על הבעלים להותיר ולהפריש מתנות עניים. לאור מה שלמדנו עד כה, סביר שמצווה זו היא שורש חיוב מתנות עניים. שורש מתנות העניים אינו שותפות ממונית שקבעה התורה מראש, אלא ייעוד ומצווה המוטלים על הבעלים. הבעלים מצווה לוותר על חלק משדהו, ולשתף בה עניים.

4. מהות הזיקה הממונית

בפרק הקודם עסקנו בביסוס ההיררכיה בין ממון למצווה במתנות עניים: יסוד החיוב במצווה, וההיבט הממוני הינו נגזרת והשלכה של המצווה. נטינו אף לכך שהתפיסה שיסוד החיוב במצווה מוביל להקלשת הזיקה הממונית. בפרק זה נעמיק ונדייק יותר את היחס בין שני הגורמים.

4.1 חלות הקדש על מתנות עניים

המשנה (פאה ב, ח) עוסקת במקרה של הקדשת השדה: "קצר חציה והקדיש חציה הפודה מיד הגזבר הוא נותן פאה לכל".

עולה מדברי המשנה, שההקדש חל, ומונע חיוב פאה בזמן ההקדש. אמנם, לכשהשדה תיפדה חיוב פאה חוזר ונייעור, אך עד לפדיון הכל להקדש, ואין לעניים חלק בה. אם לעניים היה חלק בשדה, מדוע נדרש פדיון כדי לקחת את הפאה? הרי הקדש אינו חל על דבר שאינו שלו! וכך הקשה בעל ההון עשיר על המשנה:

ושמע מינה שאם לא פדאה שום אדם, אלא קצרה הגזבר, שנפטר גם חצי הראשון שקצר המקדיש מן הפאה. ואם כן הוא, צריכים אנו לידע, מאי שנא מ"המקדיש כרמו משנדעו בו העוללות" דקיימא לן דהעוללות לעניים, משום ד"אין אדם מקדיש דבר שאינו שלו", הלא הכא נמי משהתחיל לקצור נתחייב בפאת כל השדה... ואם כן אפוא איך יכול להפקיע חיוב הפאה השייכה לכל השדה, על ידי ההקדש, הלא דבר שאינו שלו הוא.

קנייבסקי שליט"א ("דרך אמונה", "ביאור הלכה" מתנות עניים א, ד) טען שלפי הרמב"ם אין מצוות עשה מלכתחילה, לאור דבריו בהלכות.

על אף שחלק הפאה אינו מבורר כעוללות, ההקדש לא יחול על חלקם של עניים, כפי שעולה מדין שותף בבהמה שהקדיש, שהקדש חל רק על חלקו (בבלי, קידושין ז ע"א ותמורה כו ע"א-ע"ב).

נראה שצמצום הזיקה הממונית – לפחות לפני הפרשת הפאה – וודאי עשוי לאפשר להקדש לחול. אם ננסה לאפיין את אותה זיקה ממונית חלשה, דין הקדש וחוב יכול להציע בפנינו מודל מתאים. במספר מקומות בש"ס מופיעים דבריו של רבא: **"הקדש חמץ ושחרור מפקיעין מידי שעבוד"** (יבמות מו ע"א; יבמות סז ע"א-ע"ב; כתובות נט ע"ב; נדרים פו ע"ב; גיטין מ ע"ב; בבא קמא צ ע"א), שמשמעותם שגם אם חפץ משועבד לחוב ממוני מסוים, הקדש יכול לחול עליו ולהפקיע את השיעבוד.

מפשטות הגמרא במסכת ערכין (כג ע"ב) עולה שדין זה חל מן התורה רק על קדושת הגוף, ואילו במקרה של קדושת דמים, חל בצורה חלקית מדרבנן, כדי "שלא יאמרו הקדש יוצא בלא פדיון". למעשה, נחלקו בדבר הרמב"ם והראב"ד (ערכין וחרמין ז, יד), כאשר הראב"ד אחז בפשטות הגמרא, ואילו הרמב"ם פסק שאף קדושת דמים מפקיעה מידי שיעבוד. בין לשיטה זו ובין לשיטה זו, בשעת הפדיון, חוזר ומתעורר השיעבוד. ולשתי השיטות, בשורה התחתונה – בזמן ההקדש, לא ניתן להוציא בלא פדיון.

אם כן, ניתן להציע הגדרה והסבר לזיקתם הממונית של העניים לשדה ולתבואה: **"שיעבוד"**. שיעבוד חייב להיות קשור למחויבות אחרת, שורשית יותר. מוטל עלינו להמשיך לבאר ממה שיעבוד זה נובע.

4.2 שיעבוד למצווה

ייתכן שהשדה משועבד לקיום מצוות עזיבה, שמהותה הינה שיתוף העניים בשדה ובתבואה. יתר על כן, מאחר שמצוות העזיבה ממוקדת ישירות בעניים – כפי שראינו מכך שכאשר אין עניים באזור זה, המצווה בטלה – נוצרת זיקה ממונית בין השדה ובין העניים. וזהו פשר דברי הר"ש שהזכרנו: "דזכי להו רחמנא בהאי שדה".

המונח שיעבוד למצווה מופיע לגבי האדם עצמו, בהקשר של שבועה לעבור על המצוות, כפי שכותב רש"י (בבלי, נדרים טז ע"א), בהתייחסות להבחנה בין לשונות שונים של שבועה: "וכהאי גוונא לא חייל עליה דלא מצי למיסר נפשיה עליה דמצוה כי קאמר שלא אהנה דאוסר עצמו **במצוה שהוא משועבד לו**". כמו ששיעבוד ממוני לחוב מסוים, יכול למנוע קניין ממוני אחר, כך שיעבוד למצווה יכול למנוע משבועה לחול.

בתחומים רבים בהלכה, לייעוד חפץ לתכלית מסוימת יש השלכות על מעמדו: ייעוד חפץ לתכלית המותרת בשבת, מונעת את הגדרתו כמוקצה (בבלי, שבת נ ע"א ועוד); אריגת בגד למת עשויה לאסור אותו כתשמישי המת (סנהדרין מז ע"ב) וכן הלאה; אף ייעוד מעות לפרעון חוב עשוי להשפיע על מעמדן הממוני ("נתיבות המשפט" באורים שמ"ד, א)¹¹. ההיבט המחודש כאן הוא שהייעוד הוא **לקיום מצווה** (ולא פרעון חוב או ייעוד ממוני ישיר), אך – יש השלכה על **המעמד הממוני**.

4.3 השוואה לקרבנות

ייתכן שניתן לדייק יותר את אופי הזיקה הממונית על ידי השוואה לעולם הקדשים. קדשי מזבח מיועדים למצוות הקרבן, ולקביעה זו השלכות על מעמדם ההלכתי והממוני. זאת בשונה מקדשי בדק הבית המוקנים לרשות ההקדש, כפעולה ממונית ישירה. סוגיה זו רחבה ומטבע הדברים יש גישות שונות בנוגע למעמד הממוני. הרב ברוך בר לייבוביץ, תלמידו של ר' חיים מבריסק, הביא בשמו הבחנה יסודית ("ברכת שמואל" בבא קמא לד, א): "ונקדים יסוד אחד דאמר מורי ורבי דקדשי מזבח אינן קנוין בקנינם לגבוה כמו קדשי בדק הבית, דקדשי בדק הבית קנוין לגבוה על ידי דאמירתו לגבוה כמסירתו להדיוט דמי, אבל **קדשי מזבח אינן קנוין על ידי ההקדש לגבוה**, דגבי קדשי מזבח לא אמרינן כלל הך דינא דאמירתו לגבוה כמסירתו להדיוט דמי, אלא **דעל ידי הקדושה דחלה עליהם נעשו ממון גבוה**". לפי דבריו, על אף ששורש מעמד הקרבנות בייעוד למצווה, בסופו של דבר מעמדם הממוני לממון גבוה. אולם נקודה זו אינה מוסכמת כלל.

נביא את גישת תוספות, המבוססת על עימות שתי סוגיות סמוכות. במהלך עיסוק הגמרא (בבלי, בבא קמא עו ע"א) בחיובי ארבעה וחמישה, הבחינה בין הקדש למכירה: המוכר את השור שגנב מתחייב בארבעה וחמישה, ואילו המקדיש לא. מה הפשר ההבדל? מסבירה הגמרא: "מכרו להדיוט מעיקרא תורא דראובן והשתא תורא דשמעון מכרו לשמים **מעיקרא תורא דראובן והשתא תורא דראובן**".

לעומת זאת, כעבור שלושה דפים (בבלי, בבא קמא עט ע"א) הגמרא קבעה שגם על הקדש מתחייב בארבעה וחמישה, ונימקה: "ואשמעינן סיפא גנב והקדיש **מה לי מכרו להדיוט מה לי מכרו לשמים**". הסתירה בין הסוגיות בולטת. הראשונים הלכו בכיוונים שונים, תוספות (שם ד"ה גנב והקדיש) ביארו: "ואיירי בקדשי בדק הבית דלא שייך למימר מעיקרא תורא דראובן והשתא תורא דראובן כמו בקדשי מזבח שקרבן קרב לכפר על הבעלים ונשחט לשמו **ושם בעליו עליו**".

¹¹ ראה ביתר הרחבה וביאור במאמרי "המקדש במלווה", עלון שבות 172, בעיקר עמודים 118-120.

נראה שלדברי תוספות, אמנם הקדש משנה את המעמד הממוני הכולל על החפץ, שהרי מעתה הוא עומד לטובת הקרבה במזבח; ובכל זאת – הייעוד יוצר "שם בעלים" לקרבן. הקרבן "קרב לכפר על הבעלים ונשחט לשמו", ולכן נוצרת זיקת בעלים לחפץ. מאחר שהגמרא קבעה "מעיקרא תורא דראובן והשתא תורא דראובן" ברור שלזיקה זו אופי ממוני. על אף שמדובר בזיקה חדשה היונקת מהעתיד, ולא המשך ישיר של הבעלות הממונית הקודמת – יש זיקת בעלים ממונית לקרבן, הן לפני ההקדשה והן לאחריה.

4.4 בחזרה למתנות עניים

יש דמיון מסוים בין קלט, שכחה ופאה לקדשים. הגמרא (בבלי, תמורה כה ע"א) דנה האם ניתן להקדיש בכור לעולה בזמן הלידה, ומוכיחה מדין לקט: "מאי תיבעי לך? היינו דבעי אילפא! אמר על הלקט עם נשירת רובו יהא הפקר לקט הוי או הפקר הוי לקט הוי **שכן קדושתו בידי שמים** או דלמא...". בנקודה זו יש הבדל בין פאה ללקט, משום ש"קדושת" הפאה נוצרת בידי אדם, בשונה מלקט ש"קדושתו בידי שמים". אבל סוף-סוף הגמרא משתמשת בביטוי "קדושתו" המקביל לעולם הקרבנות, בנוגע למעמד לקט, שכחה ופאה.¹² הדמיון בין התחומים אלו אינו מלא, משום שבקרבנות קיימת קדושה מלאה, ונלווים לה הלכות חמורות (מעילה, פיגול ועוד). הלכות אלו אינן קיימות כלל בלקט שכחה ופאה. נראה שעיקר משמעות הביטוי "קדושה" בנוגע ללקט, שכחה ופאה הוא **ייעוד לתכלית** מסוימת.

ייתכן שייעוד המצווה יוצר **זיקה ממונית כללית**, ללא זכויות ממוניות. אפשרות זו אינה חופפת לתפיסת הבעלות כשיעבוד. שיעבוד ממוקד בזכות ממונית מסוימת – גביית החוב מהנכס. לעומת זאת, בנידון דידן מדובר על "שם בעלים" כולל, כאשר קשה להצביע על זכויות ממוניות מוגדרות היטב.

בסעיף הבא, נעמוד בסעיף הבא על פער נוסף בין קדשים ללקט, שכחה ופאה, ונדייק יותר את הסברנו.

4.5 תלות מתמשכת במצווה

¹² הרב בצלאל זילטי (משנת יעבי"ץ, סימן יט) האריך להוכיח שעד שעניים זוכים במתנות עניים, הם נותרים לחלוטין ברשות בעל השדה, ואף אין לה כל מעמד הלכתי. לעניות דעתי נראה שהמצב שונה, כפי שמפורט בגוף המאמר. דומני, שלשון זה המופיעה בגמרא (ומופיעה אף בירושלמי, פאה ז, ג, ותרומות ו, ב), מצביעה על מעמד הלכתי משמעותי שחל בשלב זה. לדברינו, מדובר במעמד של ייעוד לתכלית המצווה.

עמדנו על דמיון בין לקט, שכחה ופאה לקרבנות, אך גם על הבדל ביניהם: בקרבנות קיימת קדושה גמורה, ובמתנות עניים קיים ייעוד. בשניהם – הייעוד משליך על המעמד הממוני.

נראה שהלכה נוספת מפרידה בין התחומים.¹³ קדשים שנפסלו למצוותם, מוגדרים כפסולי המוקדשין, ולא איבדו את קדושתם. לעומת זאת, מדברי הרמב"ם עולה שמעמד פאה תלוי באופן רציף ומוחלט בקיום המצווה, כפי שיתבאר כעת.

המשנה (פאה ח, א) דנה מאימתי מותר לכל אדם לזכות במתנות השדה: "מאימתי כל אדם מותרין בלקט משילכו הנמושות". הגמרא (בבלי, בבא מציעא כא ע"ב) בסוגיית יאוש שלא מדעת מביאה משנה זו, ומתאמצת למצוא כיצד מתקיים יאוש במקרה זה: "כיון דאיכא עניים הכא הנך מעיקרא איאוש מיאש ואמרי עניים דהתם מלקטי ליה". ברור מדבריה, ש'משילכו בה הנמושות' שקול ל'יאוש'. אולם הרמב"ם (מתנות עניים א, י) מבסס הלכה זו על הלימוד שראינו לעיל: "לעני ולגר תעזוב אותם ולא לעורבים ולא לעטלפים" (בבלי, חולין קלד ע"ב); ואלו דברי הרמב"ם:

נאמר במתנות עניים לעני ולגר תעזוב אותם **כל זמן שהעניים תובעין אותן**, פסקו העניים לבקש ולחזר עליהם הרי הנשאר מהן מותר לכל אדם, שאין גופו קדוש כתרומות, ואינו חייב ליתן להן דמיהן שלא נאמר בהן ונתן לעניים אלא תעזוב אותם, **ואינו מצווה לעזוב אותן לחיה ולעופות אלא לעניים** והרי אין עניים.

¹³ הבדל נוסף בין התחומים עולה מעיתוי תחילת הזיקה הממונית. זיקה שנובעת מקדושה - מתחילה במועד ההקדשה. אולם מדברי הר"ש דלעיל, עולה שבפאה הזיקה קיימת כבר משעת הגידול. הר"ש הסביר מדוע אין פטור לוקח, הנובע מהחלפת הבעלות בין הגידול לשימוש, ומשיב: "דכיון דזכי להו רחמנא בהאי שדה "תבואת זרעך" קרינא ביה". הר"ש מייחס הזיקה הממונית לשדה עצמה, ומקדים אותה כבר לשלב הגידול. כפי שנאמר בגוף המאמר, ייתכן שגם ללא חלות קדושה, תיווצר זיקה ממונית מעצם המצווה המופנית וממוקדת בעניים. במצב זה, נקל להבין כיצד תוקדם הזיקה כבר לשלב גידול התבואה, זמן רב לפני ההפרשה.

נוסיף עוד שסביר להניח לפי כיוון זה שמצוות פאה היא חובת חפצא בבסיסה. המצווה המוטלת על החפצא מובילה את השייכות והזיקה הממונית לחפצא. אך לא נוכל להאריך בביסוס מרכיב זה.

הרמב"ם קובע בבירור שלא מדובר ביאוש ממוני, המאפשר זכיה בממון הבעלים. מדובר בדין מהלכות המצווה.¹⁴ מדבריו עולה כדברינו לעיל, שהמצווה היא שורש החיוב, שהרי ביטול המצווה, מתיר את הזכיה הממונית. אך מעבר לכך: גם לאחר הפרשת הפאה, מעמד הפאה תלוי בחיוב המצווה.

קדושת הקרבנות נובעת מהיעוד, אך אינה מתבטלת לחלוטין בהיעדרו. אך בלקט, שכחה ופאה מדובר בייעוד ולא בקדושה גמורה. כאשר הייעוד בטל – בטל המעמד המצוותי והממוני.

ייעוד המתנות לעניים יוצר "שם בעלים" המקביל לדברי תוספות בנוגע לקרבנות: "שקרבו קרב לכפר על הבעלים ונשחט לשמו ושם בעליו עליו".¹⁵

4.6 אל תסג גבול עולים

¹⁴ תפיסה זו מיישבת היטב קושייה חמורה של רבי עקיבא איגר (בתוספותיו על המשנה, פאה ח, א). רבי עקיבא איגר הניח שמתנות עניים (לפחות לאחר הפרשה) הינם ממון עניים גמור, ומתוך כך הקשה: "וקשה לי הא מכל מקום גם לעניים קטנים יש חלק בזה. ולגבייהו הוי יאוש שלא מדעת". אולם לאור דברי הרמב"ם לא מדובר ביאוש ממוני, אלא בזיקה אישית, שמשליכה על חיוב המצוות. על אף שלקטנים אין דעת, יש להם כוונה. אין להם יכולת החלטה, אך יש אפיון מציאותי לפעילות. (יעויין בהרחבה במאמרי, "מעמדו של קטן", מישרים ו, עמודים 430-462). המצווה אינה דורשת החלטה משפטית-קניינית של העניים, אלא זיקה מציאותית למתנות השדה. זיקה זו תלויה בהחלט במחשבת הקטן ותחבולותיו, ועלילות מצעדי פעוט.

אמנם, בלאו הכי, יש מקום ליישב את קושייתו באופן אחר: לא מדובר בבעלות פרטית של כל עני ועני, אלא של "שבט העניים", ולכן די בייאוש של עיקר השבט, אף אם חלק אינם מתייאשים.

¹⁵ שוב ראיתי שמורי ורבי הרא"ל הסביר באופן דומה את זיקת ישראל לארץ מימי האבות עד לכיבוש יהושע. מפסוקים מסוימים בתורה, עולה שהארץ ניתנה כבר לאבות עצמם (לדוגמה: "לָתֵת לְךָ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת לְרִשְׁתָּהּ" (בראשית טו, ז)) ומאחרים עולה שניתנה רק לזרעם ("לְזַרְעֶךָ נָתַתִּי אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת" (שם, יח), ומנוספים – עולה שניתנה הן לאבות והן לזרעם: "לְךָ אֶתְנַנְנָה וּלְזַרְעֶךָ עַד עוֹלָם" (בראשית יג, טו)). הרא"ל הסביר שיש הבדל בין שני רבדי בעלות: "אך אשר למעמד האבות בארץ, נראה שלא היה להם כשלעצמם קניין ממון בארץ, וכל בעלותם השתקפה בכך שנקרא שם עליה... השבועה לאבות טומנת בחובה ממד של נתינה, על דרך מה שנתבאר לעיל, שבאמצעותה נתייעדה הארץ כנחלת האבות שתינתן לבנים, וייעוד זה מקפל בתוכו הבטחה ונתינה כאחד" (קדושת אביב, עמוד 288).

הצעתנו שקיימת זיקה ממונית הנובעת מייעוד מבהירה היטב הלכה מוקשה. המשנה (פאה ז, ג) מבארת שבעקיפת דין פרט, על ידי זכיה בענבים הנופלים לפני הגעתם לקרקע, יש מעין גזל: "המניח את הכלכלה תחת הגפן בשעה שהוא בוצר הרי זה גוזל את העניים על זה נאמר: **"אל תסג גבול עולים"**.

הגר"א בשנות אליהו הארוך (שם) דייק שלא מדובר בגזל גמור, אלא דין גזל ייחודי. אולם, לא ברור מה פשרו של דין גזל מחודש זה. נראה שלפי הצעתנו, הדברים מיושבים: המצווה ייעדה את השדה והתבואה לעניים. גם אם אין ביטול פורמלי של המצווה, ואין פגיעה ממונית ישירה, בעקיפת המצווה יש ביטול של ייעוד השדה – "גבול עולים", ובכך פגיעה בממונם.¹⁶

5. סיכום

מעמדם הממוני של מתנות עניים מתקשר לשאלות יסוד בנוגע למצוות אלו. מעבר לפריסת ראיות לכיוונים שונים, נטינו לקשור את שאלת המעמד הממוני, בשאלות מפתח: היחס בין מצוות העזיבה לאיסור הכילוי, ומה יסוד החיוב: מצווה או ממון. בעזרת ליבון גופי הלכות, והשוואה לתחומים אחרים בהלכה, תמכנו וציידנו בכך שיסוד החיוב במצווה, אך מצווה זו יוצרת זיקה ממונית לעניים.

לסיום, נטעים את דברינו, בדברי המדרש (מדרש אגדה ויקרא יט, ט): "צריך לך להניח לקט ושכחה ופאה, משום שנאמר: "וחי אחיך עמך", **כי לא לבדך הנחילך הקדוש ברוך הוא את הארץ**". לעניים אין שותפות ממונית גמורה בארץ. הם לא יכולים לתבוע לעבד אותה, לזרוע אותה, ולקצור כרצונם. ובכל זאת התורה מעוניינת שנראה אותם כשותפים. מצווה עלינו לשתף אותם בשדה שלנו, ועצם המצווה יוצרת שותפות שלהם.

¹⁶ הצעתנו שמתנות עניים מיועדים בחפצא לעניים, ואף שייכים להם במידה מסוימת, מיישבת אף את לשון הרמב"ם בפירוש המשניות הנדפס. הרמב"ם מסביר מדוע מתנות עניים פטורות מתרומות ומעשרות, וכותב: "ידוע כי הלקט והשכחה **לעניים**... שהם **חוקי העניים**". הביטוי "חוקי העניים" נראה תואם להצעתנו שמדובר בזהות הממוקדת בעניים; המתנות מיועדות לעניים. אמנם, במהדורת קאפח הלשון פחות חד־משמעית, ובמקום 'חוקי העניים', מופיע: "שהן מתנות עניים". אך אין כאן המקום ליישב את הנימות השונות בפירוש הרמב"ם על משנה זו, לפי המהדורות וההדפסות השונות.